

УДК 159.922.73:159.942+37.018.1-058.855

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ЕМОЦІЙНО ДЕПРИВОВАНИМ ДІТЯМ ШЛЯХОМ СТВОРЕННЯ ДІАЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

Цумарева Н.В., старший викладач
кафедри педагогіки та психології
Кіровоградський інститут
ПВНЗ «Університет сучасних знань»

У статті розглядаються питання системи, принципів, завдань, методів та етапів організації психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, які зазнали впливу емоційної депривації. Увагу автора зосереджено на ефективності психокорекційного впливу шляхом створення діалогічного середовища в прийомній сім'ї.

Ключові слова: емоційна депривація, прийомна сім'я, психологічна допомога, компенсація психічних функцій.

В статье рассматриваются вопросы системы, принципов, задач, методов и этапов организации психологической помощи детям младшего школьного возраста, подвергшихся влиянию эмоциональной депривации. Внимание автора сосредоточено на эффективности психокоррекционного влияния путем создания диалогической среды в приемной семье.

Ключевые слова: эмоциональная депривация, приемная семья, психологическая помощь, компенсация психических функций.

Tsumarieva N.V. SYSTEMATIC APPROACH TO ORGANIZATION PSYCHOLOGICAL HELP EMOTIONAL DEPRIVATIONAL CHILDREN BY CREATING DIALOGIC ENVIRONMENT IN FOSTER FAMILY

The article discusses the system issues, principles, tasks, methods and stages of organization psychological support for children of primary school age who have been affected by emotional deprivation. The author's attention is focused on effectiveness of psychocorrectional influence by creating dialogue environment in a foster family.

Key words: emotional deprivation, foster family, psychological support, mental function compensation.

Постановка проблеми. Дитячо-батьківські відносини мають першочергове значення для психічного здоров'я кожної дитини. В процесі сімейної взаємодії формується емоційна складова психіки дитини. Порушення механізмів інтеграції сім'ї, руйнування діалогічного середовища всередині неї, негативні взаємовідносини (або ж їх повна відсутність) між її членами призводять до значних неблагополучних наслідків. Адже саме сім'я, побудована на принципах діалогізації, є природним середовищем для виховання дітей, володіє певними ресурсами, що створюють підґрунтя для забезпечення основних потреб дитини та сприяють всебічному розвитку особистості.

Через біологічне та соціальне сирітство деякі категорії дітей позбавляються можливості проживати в сім'ях і втрачають відчуття приналежності до сім'ї. Зокрема, такі діти мають труднощі у засвоєнні соціальних ролей, у них викривлене уявлення про модель сім'ї, вони відчувають проблеми у побудові діалогічних взаємовідносин у своїй майбутній сім'ї. Таким чином, неблагополучне сімейне оточення може стати для дитини й психотравмуючим чинником.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим фактом, що у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які тривалий період знаходились в ситуації так званого емоційного голоду в умовах інтернатного закладу або неблагополучній сімейній атмосфері, розвивається низка деприваційних порушень та відхилень емоційного розвитку, що спостерігаються у 70–80% випадків.

Кожна дитина, яка проживає в нашій країні, має конституційне право на сімейне виховання та батьківське піклування, що проголошено Конвенцією ООН про права дитини, а також чинною Конституцією України. Захист прав дітей і сімейно орієнтована політика залишаються одним із пріоритетних завдань нашої держави, але ефективність цієї політики в останні роки значною мірою ускладнюється через недосконалість чинної нормативно-правової бази, відсутність відповідного досвіду, технологій та інструментарію для забезпечення соціальної, психолого-педагогічної та іншої діяльності в умовах збройного конфлікту.

У Щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками

2014 року зазначено: «Окрім традиційної роботи щодо попередження соціального сирітства, допомоги дітям із сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, постала необхідність організації роботи з новими категоріями дітей, які потребують негайної уваги держави: а) дітьми, які залишилися проживати на території, непідконтрольній українській владі, у тому числі тими, які безпосередньо залучені до військового конфлікту як солдати; б) дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб; в) дітьми, чиї батьки перебувають в зоні АТО або повернулись із зони АТО; г) дітьми, чиї батьки загинули або були поранені в зоні АТО» [13, с. 8].

Таким чином, ми бачимо, що інтерес держави на даний час змістився в бік мінімізації негативних наслідків, що обов'язково виникли у процесі розв'язання військового конфлікту і відновлення мирного життя. На жаль, політика пріоритетної турботи про дитину змістилася на другий план, оскільки система державного управління перебувала у кризовому становищі. Соціальна підтримка надається центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Також допомога сім'ям була організована за ініціативи приватних структур, волонтерських рухів, самоорганізації населення.

Таким чином, застосування системи організації комплексної психологічної допомоги прийомним дітям з ознаками емоційної депривації, яке проводилося нами в рамках написання дисертаційного дослідження «Подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї», набуло актуального характеру в даний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча питанням надання психологічної допомоги вихованцям дитячих закладів займалася велика кількість вітчизняних та зарубіжних науковців (зокрема, Дж. Боулбі [3], Й. Лангмейєрта, З. Матейчик [5], А. Фрейд [10], Р. Шпіц [12], М.І. Лісіна [4], В.С. Мухіна [6], А.М. Прихожан та Т.А. Толстих [8], Г.М. Бевз [2], І.В. Пеша [7], Л.Є. Просандєєва [9], Г.О. Хомич [11]), проте необхідно відзначити той факт, що всі вони не тільки розрізнені в часі, просторі та категоріальному апараті, але й стосуються вивчення всієї психологічної сфери загалом, і дуже мало наукових праць присвячено саме емоційній депривації та шляхам її подолання. Основна увага дослідників була приділена забезпеченню належного рівня підготовки батьків до створення прийомних сімей та їх соціального супроводу. Але тематика системи психологічної допомоги прийомним сім'ям в Україні є недостатньо розробленою.

Останнім часом викликав занепокоєння той факт, що з кожним роком в Україні зростає кількість так званих соціальних сиріт, тобто дітей, які виховуються в інтернатних закладах, але мають живих батьків. Окрім того, за спостереженнями шкільних психологів, відзначається зростання групи так званих прихованих сиріт, які виховуються в умовах емоційної холодності або недостатньо теплих, близьких та відкритих відносин між членами родини. Настороженість також викликає тенденція підміни дитячо-батьківських цінностей, які проявляються у стриманій та холодній взаємодії з дитиною у сім'ї, що розглядається адекватною ситуацією сучасною суспільною думкою, яка характеризується високою конкурентністю, а не в теплих, відкритих та глибоких емоційно насичених відносинах і побудові діалогічних стосунків в системі «батьки – діти».

В цих випадках ми маємо справу із ситуацією емоційної депривації, яка полягає в порушенні емоційних зв'язків з родичами і призводить до негативних наслідків, які відображаються в різного роду емоційних порушеннях в психіці дітей. Таким чином, важливим аспектом є організація психологічної допомоги емоційно депривованим дітям шляхом створення діалогічного середовища в прийомній сім'ї.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є наукове обґрунтування та експериментальна перевірка моделі оберненості і можливості компенсації наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку за допомогою психологічного супроводу прийомних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Й. Лангмейєр, З. Матейчек [5] визначали, що психічна депривація індивіда є станом, який виникає у ситуації тривалого незадоволення його життєво важливих потреб. Цей стан є одним із найскладніших та руйнівних симптомів негативного впливу виховання за відсутності сімейної взаємодії на особистісне зростання дітей.

Наслідками негативного впливу деприваційного синдрому дослідники вважають нервово-психічні розлади, дисциплінарні порушення, бродяжництво та різні форми агресії (М.Н. Коренєв, С.О. Левенець, В.М. Арбузова); відсутність навичок продуктивного спілкування, поверховість контактів (В.С. Мухіна, Є.Г. Трошихіна); психологічне відчуження від інших людей (А.М. Прихожан, Н.М. Толстих); низький рівень самоприйняття, конформність, залежність від інших (Н.К. Радіна, І.А. Фурманов); зміщення статево-рольових орієнтацій підлітків та дифузність самоприйняття (Я.О. Гошовський); загострення акцентуа-

цій, невротичні зрушення (С.Я. Корпіловська, С.І. Подмазін, О.І. Сибіль, Г.О. Хомич); адиктивність, соціальну дезадаптованість (Н.Ю. Максимова).

І.В. Ярославцева [14] важливою умовою благополучного розвитку та адаптації в середовищі депривованих дітей вважає компенсацію та корекцію «викривлень» особистісного росту, збереження та примноження психічного здоров'я. Основними складовими психологічного супроводу є профілактика, підтримка та корекція розвитку депривованих дітей.

В.С. Басюк [1] одним з основних інструментів компенсування стану психічної депривації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вважає створення відповідного розвивального та корекційного середовища. Однак в сучасних інтернатних та виховних закладах ця умова не реалізується, що знижує можливість всебічного і гармонійного розвитку особистості дітей, і, як наслідок, більша частина таких дітей потрапляє в групу «важких», опинившись в соціально-дезадаптованому суспільстві.

Одним із пояснень цієї обставини, на його погляд, може бути відсутність у вітчизняній науці і практиці ефективних апробованих моделей супроводу розвитку особистості дитини-сироти. Отже, педагогічні колективи сирітських установ самостійно визначають механізми супроводу розвитку дітей, вибудовуючи виховні системи без урахування природи психічної депривації, що дуже часто призводить до негативних наслідків. В результаті негативні психічні особливості розвитку дітей-сиріт не тільки не компенсуються, а й поглиблюються вторинними нашаруваннями. Тому, на нашу думку, головною умовою повноцінного психоемоційного розвитку дитини виступає саме прийомна сім'я.

В.С. Басюк [1] також зазначає, що в теорії та практиці поняття «компенсація психічних функцій» трактується як заміщення недорозвинутих або порушених психічних функцій шляхом використання збережених або перебудови частково порушених функцій. В науці описані два типи компенсування психічних функцій людини: внутрісистемна, яка здійснюється за рахунок залучення збережених нервових елементів постраждалих структур, та міжсистемна, пов'язана з перебудовою функціональної системи і включенням в роботу нових структур.

На нашу думку, обидва ці типи мають велике значення у випадках подолання негативних наслідків емоційної депривації дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї. Адже ці наслідки та особли-

вості розвитку їх емоційної сфери виникли в результаті депривації їх базових потреб.

Основними принципами, які ми поклали в основу побудови моделі надання психологічної допомоги емоційно депривованим дітям, є комплексність, системність, безперервність, пріоритет інтересів дітей, профілактичний характер та створення діалогічного середовища взаємодії.

Методологічною основою організації психологічної допомоги є ідея розвитку особистості дитини залежн від трьох взаємопов'язаних факторів: вроджених особливостей (генотипу), зовнішніх умов, внутрішньої позиції самої особистості, яка росте та розвивається.

Працюючи над проблемою подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку, ми розробили комплекс корекційно-відновлювальних та розвивальних заходів для прийомних дітей, на яких ми намагалися подолати відхилення емоційного розвитку, сформувати здатність управляти своїми емоціями; вчили дітей методам контролювання негативних проявів емоцій, диференціювати та розпізнати свої емоційні стани та інших; збагачували світ переживань та почуттів способами релаксації.

Основними напрямками психологічної корекції наслідків емоційної депривації у дітей ми визначили такі: пом'якшення емоційного дискомфорту у дітей; підвищення активності і самостійності; подолання вторинних особистісних реакцій, обумовлених емоційними порушеннями (агресивності, підвищеної збудливості тощо); корекція самооцінки, рівня самоусвідомлення, формування емоційної стійкості і саморегуляції; формування адекватного уявлення про власні емоції та почуття; формування здатності управляти своїм настроєм; розвиток емпатії; формування соціальних навичок побудови гармонійних стосунків із людьми.

Основними методами, які ми використовували в роботі з дітьми, були такі: бесіда (ознайомлення з різними емоціями та почуттями); словесні, настільні, друковані, рухливі ігри, вправи (розвиток психомоторики, тілесної сфери, емоційної уяви); малювання емоцій (зображення їх через пантоміму); прослуховування мелодій, що передають той чи інший настрій; перегляд ілюстрацій до емоційно насичених сюжетів книг; програння етюдів, моделювання сценки; психотерапевтичні методики (символ-драма, арт-терапія, казкотерапія тощо).

Ми визначили такі основні етапи психологічної допомоги прийомним сім'ям.

1) Знайомство з сім'ями, які взяли на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відвідуван-

ня щомісячних зустрічей взаємопідтримки прийомних батьків та активна участь у цих закладах, проведення індивідуальних психологічних консультацій в Кіровоградському міському Центрі соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді.

2) Проведення констатуючого психодіагностичного дослідження, за допомогою якого ми оцінили рівень емоційної депривації у трьох груп досліджуваних дітей: зі звичайних сімей, із дитячого будинку та із прийомних сімей.

3) Проведення тренінгів для прийомних батьків, на яких ми озброювали їх знаннями, вміннями та навичками в галузі надання допомоги у вирішенні проблем подолання наслідків емоційної депривації у власних дітей.

4) Проведення корекційно-розвиваючих занять для прийомних дітей, на яких ми намагалися долати відхилення емоційного розвитку, формувати здатність управляти своїми емоціями, вчили дітей методам контролювання негативних проявів емоцій, диференціювати та розпізнати свої емоційні стани та інших, збагачували світ переживань та почуттів способами релаксації. Основними методами, які ми використовували в роботі з дітьми були бесіда, гра, різноманітні вправи, прослуховування мелодій, перегляд ілюстрацій та елементи психотерапевтичних методик (символ-драма, арт-терапія, казкотерапія, тілесно орієнтована терапія тощо).

5) Проведення сумісних занять для батьків та дітей «Тренінг батьківсько-дитячої взаємодії», завданнями яких були розвиток сприятливих емоційних відношень між батьками та дітьми, зняття бар'єрів та емоційного напруження, налагодження сприятливого мікроклімату в сім'ї, розуміння емоційного стану один одного тощо.

6) Повторне психодіагностичне дослідження, за допомогою якого ми оцінювали ефективність проведеної роботи.

Окрім зазначених методів роботи з прийомними сім'ями, ми також надавали адресну допомогу бажаючим: індивідуальні консультації, корекційно-розвивальні заняття, пошук спонсорів та благодійників для отримання матеріальної допомоги, сімейні та дитячі свята, ігри, вечори; надавали методичну допомогу у розробці проекту літньої школи, організували роботу волонтерів та небайдужих осіб щодо допомоги особисто працюю, послугами чи даруванням результатів особистої творчої діяльності; розробили сайт у допомогу сім'ям, які мають бажання взяти дитину у родину.

Участь дітей у системі корекційно-розвивальних занять дала їм можливість ви-

разити свої емоції за допомогою образів, символів, тобто звільнитися від гнітючих емоцій. Доброзичливе, емоційно тепле та розуміюче спілкування з психологом, ігри, малювання, прослуховування музики, казок, рухливі вправи допомогли дітям прийняти себе та інших, навчитися регулювати власні емоційні стани, правильно розуміти власні емоційні стани та емоції оточуючих. Повторне психодіагностичне дослідження показало ефективність проведення такої системи психокорекційних занять.

Важливо зазначити, що ефективність комплексної психологічної допомоги визначається не так чинником множинності впливів, як змістом, послідовністю і систематичністю заходів, які ми здійснювали. При цьому важливим фактором є те, що психолог в цьому випадку супроводжував дитину в її розвитку, а не керував нею, створюючи в умовах взаємодії сприятливу соціально-психологічну ситуацію життєдіяльності. Цей напрям реалізовувався з використанням психолого-педагогічних, а також психотерапевтичних підходів, що розгортаються в рамках корекційно-розвиваючої та консультативної діяльності.

Результати проведеного дослідження апробувалися на засіданнях методичних об'єднань практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів міста, організації та проведенні роботи творчої групи практичних психологів м. Кіровограда із проблеми «Допомога дітям з емоційними порушеннями в умовах навчального закладу», виступах із доповідями з проблеми надання психологічної допомоги дітям з емоційними порушеннями на місцевих, обласних та міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах, виступах на місцевому радіо та телебаченні, написанні та друку публіцистичних та наукових статей з теми.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження нам вдалося здійснити систематизацію теоретичних та емпіричних даних з проблеми емоційної депривації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, узагальнити та піддати кількісному та якісному аналізу за допомогою аналітико-синтетичного й порівняльного метода результати власного психодіагностичного дослідження, провести системну корекційно-розвивальну роботу із прийомними сім'ями з подолання негативних наслідків емоційної депривації.

В результаті довготривалого психологічного супроводу прийомних сімей та усвідомленій активній роботі прийомних батьків та дітей нам вдалося знизити рівень емоційної депривації у дітей, подола-

ти низку емоційних порушень, допомогти прийомним батькам у розпізнаванні, профілактиці та подоланні розладів емоційної сфери власних дітей.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, розроблена та впроваджена нами система корекційно-розвивальних та відновлювальних занять дала можливість формуванню у дітей стійких поведінкових механізмів, що забезпечують стабільність саморегуляції внутрішніх емоційних процесів та емоційну компетентність, адекватність у взаємодії з оточуючими людьми. Проведені психокорекційні заходи допоможуть дітям вдосконалити вже набуті способи емоційної взаємодії з собою та оточуючими, забезпечать емоційний комфорт у сфері контактів, сформують та запустять механізми емоційної адаптації, забезпечать профілактику емоційних розладів.

Але все ж таки, на нашу думку, неможливо повністю подолати всі негативні наслідки емоційної депривації, бо вони ніби «врастають» у структуру особистості, тому найкращим методом роботи в цьому напрямі повинна бути профілактика виникнення цього явища в системі закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Отже, деприваційні ураження емоційної сфери можна компенсувати, особливо у ранньому віці, проте на все життя залишається підвищена вразливість організму та не всі емоційні порушення та розлади можна подолати в повній мірі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басюк В.С. Психолого-педагогическое сопровождение как условие компенсации состояния психической депривации у детей-сирот : [монография] / В.С. Басюк. – М. : Прометей МГПУ, 2007. – 240 с.
2. Приймна сім'я: методика створення і соціального супроводу: [метод. посіб.] / [Г.М. Бевз, В.О. Кузьмінський, Н.Г. Доля, О.І. Нескучасва, К.П. Соколова]. – К.: Центр стратег. підтримки, 2005. – 91с.
3. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби ; общ. ред. и вступ. ст. Г.В. Бурменской. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.
4. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
5. Матейчек З. Родители и дети / З. Матейчек. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.
6. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа / В.С. Мухина // Вопросы психологии. –1989. – № 1. – С. 32–39.
7. Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / І.В. Пеша; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
8. Прихожан А.М. Психология сиротства / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с.
9. Просандеева Л.Є. Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвілєвої діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Л.Є. Просандеева ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2001. – 18 с.
10. Фрейд А. Разлука с матерью / А. Фрейд // Лишенные родительского попечительства: хрестоматія / ред.-сост. В.С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – С. 142–143.
11. Хомич Г.О. Психологічна допомога дітям, котрі перебувають в умовах тривалої депривації / Г.О. Хомич, І.А. Руденко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закл. освіти. – 2008. – Вип. 41. – С. 192–195.
12. Шпиц Р.А. Первый год жизни: Психоаналитическое исследование нормального и отклоняющегося развития объектных отношений / Р.А. Шпиц, В.Г. Коблинер. – М. : Геррус, 2000. – 383 с.
13. Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту : щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року / [авт. кол.: С.Ю. Аксьонова, О.В. Вакуленко, О.А. Васильєв та ін.]. – К., 2015. – 160 с.
14. Ярославцева И.В. Психическая депривация в детском и подростковом возрасте : [учеб. пособие] / И.В. Ярославцева. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2014. – 190 с.